

İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE FİKHÎ İHTİLÂF

Juridical Controversies in The History of Islamic Thought

İsa ATCI

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri

Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye

Assist. Prof., Aksaray University Faculty of Islamic Education Department of Basic Islamic Sciences Department of Islamic Law, Aksaray, Turkey

isakonevi@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-5198-3874>

📌 Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 22.10.2019

Kabul Tarihi / Accepted: 27.05.2020

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2020

” Atıf / Cite as: Atcı, İsa. “İslam Düşünce Tarihinde Fikhî İhtilâf”. *Mütefekkir* 7/13 (2020), 13-34. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.757842>.

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

📄 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE FIKHÎ İHTİLÂF

Öz

Yakın anlamlar ifade eden hilâf ve ihtilâf kavramları, çoğu zaman birbirlerinin yerine de kullanılmıştır. Fikhî meseleler üzerinde cereyân eden görüş ayrılıkları Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak Hz. Peygamber'in hayatta oluşu ve sahabenin konuyu ona arz etmesi ciddi tartışmaların yaşanmasına engel olmuştur. Hulefâ-i raşidîn ve müctehid imamlar döneminde de fikhî ihtilâfların neden olduğu tartışmaların dozunun düşük olduğu söylenebilir. Ancak özellikle mezhepleşme süreci ile zuhûr eden taklid ve taassup ruhu, fikhî meseleler üzerinde ciddi tartışmaların meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olan ihtilâf, kuşkusuz kıyamete kadar da var olmaya devam edecektir. Bu çalışmada fikhî konular üzerinde cereyan eden ihtilâfın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği evreler örneklerle incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, İslam Düşünce Tarihi, Hilâf, İhtilâf, Fikhî İhtilâf.

Juridical Controversies in The History of Islamic Thought

Abstract

The concepts of dispute (khilaf) and controversy (ikhtilaf) which have similar meanings, are often used interchangeably. Differences in opinion on issues related to fiqh/jurisprudence started to appear during the period of the Prophet. However, the fact that the Prophet was alive and that the companions presented the subject to him directly, prevented serious problems. It can be said that the dose of discussions caused by juridical conflicts during the period of the first four caliphs and mujtahid imams was relatively low. However, especially the imitation and fanaticism spirit that emerged with the sectarianization process, prepared the ground for serious discussions on fiqh issues. The controversy, which has remained until today, will undoubtedly continue to exist until the Doomsday. In this study, the stages of the dispute on fiqh issues in historical process will be examined with examples.

Keywords: Islamic Law, Fiqh, History of Islamic Thought, Dispute, Controversy, Juridical Controversy.

GİRİŞ

İhtilâf, insanlık tarihi kadar eskidir. Farklı özelliklerle yaratılmış olan insanoğlu bunun doğal bir sonucu olarak birçok konuda görüş ayrılığına düşmüş, bazen karşıt görüşü anlamaya bazen de kendi kanaatinin doğruluğunu ispatlamaya çalışmıştır. Öyle ki görüş ayrılıkları zaman zaman sert tartışmalara ve hatta savaşlara dahi neden olabilmektedir.

Peygamber efendimizin vefâtı akabinde Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilâflar, siyasî, itikâdî ve fikhî alanlarda olmak üzere üç mecrada cereyân etmiştir. Siyasî ihtilâflar, savaşlara neden olurken itikâdî ihtilâflar, bazen tekfir ve dışlamayı beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte fikhî ihtilâflar, hararetli tartışma ve karşılıklı reddiyelere sahne olsa da hiçbir zaman tekfir veya savaşa sebebiyet vermemiştir. Bilakis fikhî meseleler üzerinde cereyan eden ihtilâflar, zaman zaman tefrikaya neden olmakla birlikte Müslü-

manlara ibadet, muamelât, ukûbât gibi alanlarda ictihâda açık konularda uygulama zenginliği sağlamıştır. Bu yönüyle “rahmet” olma vasfını muhafaza etmiştir.

Hicrî I. ve II. asırlarda “ihtilâf” ve “hilâf” isimlendirmeleri ile bazı müstakil eserler telif edilmiş olmakla birlikte görüş ve rivâyet farklılıkları fikhî meselelerin içerisinde ele alınmıştır. Mezheplerin teşekkülü sonrası, mezhep taassubu ve mezhepler arası üstünlük mücadelesi, telif edilen eserlere de yansımış ve böylelikle IV. asırdan itibaren reddiye, ihtilâf ve hilâfiyat türü eserler ile bu alan sistematik bir ilmî disiplin haline gelmeye başlamıştır.

Bu çalışmada henüz Hz. Peygamber döneminde örneklerine şahit olduğumuz fikhî ihtilâfların tarihsel süreç içerisinde geçirdiği evreler tespit edilmeye çalışılacaktır. İhtilâf ahlâkının asr-ı saadetteki esaslar üzerine yeniden tesisine en fazla ihtiyaç duyduğumuz bu dönemde maksadımız, bu alana olumlu bir katkı sunmaktır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde hilâf, ihtilâf ve cedel kavramlarını incelenerek; usûl-i fıkıh, mantık, münâzara ve nazâr ilimleri ile anlam ilişkileri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.1. Hilâf ve İhtilâf Kavramları

Sözlükte, ayrılma, sapma, zıtlık, karşıtlık gibi anlamlara gelen “hilâf” kelimesi ile ittifak etmeme, eşit olmama, arkasından takip ettirme anlamlarına gelen “ihtilâf” kelimeleri¹ aynı kökten gelen iki kelimedir. Cürcânî'ye (ö. 816/1413) göre ihtilâf, doğrunun ispatlanması ve yanlışın ortaya çıkarılması için iki taraf arasında cereyân eden tartışmadır.² Râgıp el-İsfahânî (ö. 421/1030) *el-Müfredât* isimli eserinde hilâf ve ihtilâf kelimelerini incelemiş ve Kur'ân âyetlerinde kullanıldıkları anlamlara dikkat çekmiştir. Ona göre ihtilâf, taraflardan her birinin kendi halinde ya da fiilinde ötekinden başka bir yol tutmasıdır. İnsanlar arasında sözlü ihtilâf bazen bir çekişmeyi, münakaşayı gerektirdiğinden ihtilâf sözcüğü müsteâr olarak, ‘çekişmek, mücadele etmek, tartışmak ya da münâkaşa etmek’ anlamında da kullanılmıştır.³

Hilâf ve ihtilâfın anlam yönünden farklı iki kavram olduğunu söyleyen ve yaptıkları tanımlarda aralarındaki farka işaret eden müellifler de olmuştur. Söz konusu görüşlerden bazılarını şöyle özetleyebiliriz:

¹ Fîyrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakûp, *Kâmûsü'l-muhît*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005), 808; Ebû Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu'l-mekâyîsu fî'l-luga*, thk. Şehabeddin Ebû Amr, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 327-329; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *Esâsü'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil Suved, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 1/263.

² Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 105.

³ Râgıp el-İsfahânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, Çev. Yusuf Türker, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 508.

İhtilâf, delile dayanan konularda, hilâf ise delilin olmadığı konularda kullanılır.⁴

İhtilâfta, karşı tarafa zayıflık isnat etmek söz konusu değildir. Hilâf ilminde ise râcih görüş, mercûh görüşe karşı zikredilir. Yani hilâf ilmine göre muhâlif görüşe zayıflık isnad edilir. Mevcut bir icmaya, karşı gelen bir kimse- nin durumu gibi.⁵

İhtilâf, anlaşmazlık anlamına gelmektedir. Delilden kaynaklanan görüş ayrılığı demektir. "Nizâ" terimi ile aynı anlamda olup, anlaşmazlığın sulh ile halledilememesi durumunda "münâzaâ" halini alır. Hilâf ilmi ise, fikhî anlaşmazlıkları ve bunların sebeplerini inceleyen ilimdir.⁶

İhtilâf, karşıt görüşlerden birini daha güçlü olarak kabul etmeyip taraf- sız kalma veya zayıf da olsa birini tercih etme, hilâf ise karşıt görüşlerden birini tercih edip diğer görüşe karşı tavır alma anlamına gelir.⁷

Güçlü olup genel kabul gören görüş genellikle ihtilâf kavramı ile zayıf veya yaygınlık kazanmamış görüş ise hilâf kavramı ile ifade edilir.⁸

İslam hukukçularının bu iki kavramı genellikle eşanlamli olarak birbir- lerinin yerine kullandıkları görülmektedir. Aynı metodla eser telif etmelerine rağmen âlimlerden bazıları "hilâf", diğer bazıları da "ihtilâf" kelimesini kul- lanmışlardır. Bununla birlikte bu kavramlara farklı anlamlar yükleyerek kul- lanılanlar da olmuştur. Örneğin, yaşadığı dönemde eğitim sistemi ve medrese- lerde okutulan eserleri inceleyen Saçaklızâde (ö. 1145/1732), "hilâf ilmi, fu- kahâ nezdinde ortaya çıkan görüş farklılıklarını inceler"⁹ diyerek hilâf ilmi- nin; bir görüşü savunma ve karşıt görüşü çürütme gibi temel fonksiyonlarını tanım dışında bırakmış, "hilâf" kavramını muhakkiklerin "ihtilâf" için kullandıkları vasıflarla tanımlamaya çalışmıştır.

Hilâf ilmini usûl-i fikhî üzerinden tanımlamaya çalışanlar da olmuştur. Örneğin, Arapça gramer kâideleri üzerine önemli eserler telif etmiş olan Mâliki fakih İbn Hâcib'e (ö. 646/1249) göre hilâf ilmi, istinbât edilmiş olan hükümleri bilmeyi sağlayan kaide ve usulleri ortaya koyan bir ilim olup hü- küm istinbat etmeyi öğretmez. Ona göre, hüküm istinbat etmek usûl-i fikhînin konusudur.¹⁰

⁴ Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, (Beyrut: Mektebet-i Lübnân Nâşirun, 1996), 1/116.

⁵ Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/116, 117.

⁶ Erdoğan, Mehmet, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 4. Basım, 2013), 198, 237.

⁷ Özen, Şükrü, "Hilâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/527.

⁸ Özen, "Hilâf", 17/527.

⁹ Saçaklızâde, Muhammed b. Ebi Bekr, *Tertîbu'l-ulûm*, thk. Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 1988), 143.

¹⁰ İsfahânî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed, Ebûssenâ Şemseddin, *Beyânu'l-muhtasar şerhu muhtasar-i İbnu'l-Hâcib*, thk. Muhammed Muzhir Bekâ, (Suud: Dâru'l-Medenî, 1986), 1/16.

Yukarıda verilen tanımlamalar dikkatle incelendiğinde esasen her iki kavramın da karşıt görüşü ifade etmek üzere kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte ihtilâf ilmi, karşıt görüşlerin tespit edilmesi, telif edilen eserlerle kayıt altına alınması, sonraki nesillere aktarılması ve farklı görüşler arasında tercihte bulunulması gibi çalışmaları konu edinmektedir. Hilâf ilmi ise, bir yöntem belirlemede, karşıt görüşü çürütme, geçersiz kılma ve hasmı ilzâm etme usullerini ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, ihtilâf ilmi vakıanın tespitini konu edinirken hilâf ilmi, tartışmada üstün gelme mücadelesini temsil etmektedir.

1.2. Hilâf-İhtilâf ve Cedel Kavramları

Hilâf ile cedel arasında da bir benzerlikten söz etmek mümkündür. Cedel, tartışmada rakibi susturma yöntemlerini araştıran,¹¹ herhangi bir iddiayı ispat etme veya nakzetme yollarını ortaya koyan ilimdir.¹² İbn Haldûn'a (ö. 808/1406) göre cedel ilmi, fikhî mezhepler ve diğer ilim dalları müntesipleri arasında meydana gelen münâzaralarda, münâzara adâbını, kâide ve usullerini ortaya koyan, onları yanlış yöntemler kullanmaktan koruyan ilimdir.¹³

Bu açıdan değerlendirildiğinde konusunu fıkıhtan alan hilâf ilminin cedel ilmi ile yakından alakalı olduğu görülmektedir. Çünkü hilâf ilmi, yöntemi cedelden almaktadır.¹⁴ Hilâf ve cedel ilmi aynı zamanda usûl-i fikhın da alt dallarındandır.¹⁵ Bu bağlamda hilâf, cedel yönteminin fıkha uygulanmasıdır denilebilir.¹⁶ Zira örneklerin fıkıhtan seçilmesi ile yapılan bir tartışma sanatıdır. Diğer bir ifadeyle, fikhî usûlü bağlamında savunulan görüşü, karşı tarafın itirazlarına karşı koruma işlemidir.¹⁷ Bundan dolayıdır ki fakîhler, cedel konusuna çokça rağbet etmişlerdir. Oysa cedel, bazen hükmü savunmak bazen de karşıt görüşü çürütmek için kullanılan bir yöntemdir.¹⁸

Bu iki ilim arasında bazı farklar da bulunmaktadır. Şöyle ki cedel, delillerin içeriklerini inceler, hilâf ise şekilleriyle meşgul olur.¹⁹ Esasen cedelin

¹¹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 68.

¹² Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftahu's-saâde ve mesâbihu's-siyade fi mevzâati'l-ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1985), 1/281.

¹³ İbn Haldûn, Abdurrahman, *Tarihu İbn Haldûn (Mukaddime)*, Dîvânü'l-mübteda ve'l-haber fi tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsarahüm men zevi's-şe'ni'l-ekber, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001), 578, 579.

¹⁴ Demir, Halis, "Hanefî Mezhebinde Hilâf Literatürü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, (15 Aralık 2015), 116.

¹⁵ Taşköprizâde, Miftahu's-saâde, 1/284.

¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*. (Beyrut: Dâru lhyâti't-türâsi'l-Arabî. ts.), 1/721.

¹⁷ Taşköprizâde, *Miftahu's-saâde*, 2/556.

¹⁸ Teftâzânî, Sadeddin Mesud b. Ömer, *Şerhu't-telvih ale't-tavzih*, (Mısır: Mektebetü Sabîh, ts), 1/34, 35; Abu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed el ma'rûf bi İbn Emîru'l-Hâc, İbnu'l-Muvakkıt, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1/26.

¹⁹ Taşköprizâde, *Miftahu's-saâde*, 2/556.

alanı hilâftan daha geniştir. Çünkü cedel diğer ilim dallarından da faydalanmaktadır. Bununla birlikte cedel, hilâf ve münâzara kavramları birbirlerinin yerine de kullanılmıştır. Bu, bir müellifin hilâf için verdiği tanımı başka bir müellifin cedel için vermesinden kaynaklanmaktadır.²⁰

İbn Haldûn, cedel ilmini, “tartışma sanatının adabı” cümleleri ile tanımlayarak Pezdevî²¹ ve Amidî'nin (ö. 631/1233) yöntemlerini hilâf ilmi altında değil, cedel ilmi altında ele almıştır. Onun bu tasnifi cedel ilmini daha kapsamlı gördüğünü göstermektedir. İbn Haldûn, Pezdevî'nin yönteminin şerî delillerden nass, icmâ ve istidlâl'e özgü olduğunu; Amidî'nin yönteminin ise, bütün delilleri kapsadığını, diğer ilim dallarında da kullanılabildiğini ve bu yöntemin ağırlıklı olarak şerî delillere değil, istidlâl'e dayandığını belirtmiştir. Âmidî, *el-İrşâd* isimli eseri ile bu yöntemi ilk defa ortaya koyan müelliftir.²²

Âmidî yöntemi ile Burhâneddîn en-Nesefî (ö. 687/1289) tarafından telif edilen *el-Fusûl fî İlmi'l-Cedel* ile onun özeti mahiyetinde ki *Menşeu'n-nazar* isimli eserler, yine Nesefî'nin öğrencisi Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkindî'nin (ö. 702/1303) telif ettiği *er-Risâle fî âdâbi'l-bahs* konu ve yöntem açısından birbirlerine yakındır.²³

Sonuç olarak denilebilir ki, münâzara ve hilâf cedelin, cedel de mantık ilminin birer alt dalıdır. İhtilâf ilmi ise fakîhlerin ihtilâflarını konu edinen literatürün ismidir.²⁴

2. İHTİLÂFIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Tarihsel süreçte Müslümanlar arasında vukû bulan ihtilâfların daha çok itikâdî ve fikhî/amelî alanlarda meydana geldiği görülmektedir. Esasen burada hilâfet meselesi ekseninde ortaya çıkan ancak süreç içerisinde itikâdî ve fikhî rivâyetlerle zenginleşen bir siyasî ihtilâftan da bahsetmek yerinde olacaktır. Bu ihtilâfların bir neticesi olarak, genel bir bakış açısıyla İslam düşünce tarihinde siyasî ihtilâfların savaşlara, itikâdî ihtilâfların ise zaman zaman tekfire yol açtığı söylenebilir. Buna karşın fikhî ihtilâflarda bu iki sonuca da rastlanmaz. Zira fikhî ihtilâflar uygulama zenginliği sağlaması açısından ibtidâen “rahmet”²⁵ olarak tavsif edilmiştir. Esasen müctehid imamlar döneminin sonuna kadar da bu vasfını muhafaza etmiştir. Ancak bu dönemden

²⁰ Özen, “Hilâf”, 27/528.

²¹ Cedel ve hilâf ilmi bağlamında kendisine ait bir yöntemi/tarîkatı olduğu belirtilen Pezdevî'nin kim olduğu net değildir. Şükrü Özen, Ebû'l-Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089), cedelle ilgili herhangi bir eserinin olmadığını ancak Ebû'l-Yusr el-Pezdevî'nin (ö. 493/1100) *Ma'rifetü'l-hüceci's-şer'iyye* adlı cedele dair bir eserinin bulunduğunu belirtir. bk. Özen, “Hilâf”, 27/531.

²² İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (Mukaddime)*, 579.

²³ Koçinkağ, Mansur, “Şemseddin el-İsfahânî'nin (ö. 688-1289) Hilâf İlmine Dair Yazma Eserinin İncelenmesi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2017), 191.

²⁴ Koçinkağ, “Şemseddin el-İsfahânî'nin (ö. 688-1289) Hilâf İlmine Dair Yazma Eserinin İncelenmesi”, 187, 188.

²⁵ İhtilâfın meşruiyeti hususunda hemen her yerde zikredilen “ümmetimin ihtilâfı rahmettir”

sonra belli bir görüşe veya şahsa taassup derecesinde bağlanma, taklid ruhunun yerleşmesi vb. nedenler zaman zaman “rahmet”in yerini “tefrika”ya bırakmasına da yol açabilmiştir.

2.1. Vahiy Dönemi

Kur’ân’ın ifadesi ile “Hüküm ancak Allah’a aittir” (Yûsuf, 12/40). Bu ifade Allah Teâla’nın, Rasulüne (s.a.v.) vahyini ifade etmekle birlikte sadece Kur’ân’ı değil sünneti de kapsamaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde bakıldığında bu âyetin tezahürleri çokça görülmektedir. Zira Hz. Peygamber de birçok konuda hüküm tesis etmiştir. Sahabe, Kur’ân ve sünnetin ahkâmı çerçevesinde hayatlarını yeniden tanzim etmeye gayret etmiştir. Kaldı ki vahiy de esasen fert ve toplum hayatına doğrudan müdahale ederek değişim ve gelişimi 23 yıl gibi bir sürede büyük ölçüde tamamlayarak dini kemâle erdirmiştir. Tüm bu sürece bakıldığında şu görülmektedir ki sahabe vahiy ışığında yaşamaya gayret etmiş, hükmünü bilmediği veya hükmünde ihtilâf ettiği hususları tefrika boyutunda tartışmamış bilakis Allah (Kur’ân) ve Rasulüne (s.a.v.) intikal ettirmiştir.²⁶

Sahabe arasında meydana gelen ihtilâflar hususunda bazen konu ile ilgili âyetler nazil olmuş bazen de Hz. Peygamber ihtilâfları bizzat çözüme kavuşturmuştur. Hatta bazı durumlarda sahabe ile istişare etmeyi ihmal etmemiştir. Şunu ifade etmek gerekir ki, Hz. Peygamber hayatta iken sahabenin kendi aralarında ve hatta Hz. Peygambere karşı ihtilâfı (farklı görüş beyanı) hiçbir zaman tefrikaya yol açmamış, Müslümanlar Kur’ân ve sünnetin hükmüne râzı olmuşlardır. Hz. Peygamber’in ihtilâflı meseleler hakkında ortaya koyduğu hüküm, sahabeyi râzı etmiş ve kendi görüşlerinden anında ve ebediyyen vazgeçmişlerdir. Hatta bazen Hz. Peygamber kendi kararını değiştirerek sahabenin görüşüne uymuştur. Örneğin, Bedir savaşı öncesinde İslam ordusu Bedir’e yakın bir yere yerleştirmiştir. Ancak burası Bedir kuyularına çok yakın değildir. Bu durumu gören Hubab b. Munzîr, Allah Rasulüne orduyu buraya vahiy doğrultusunda mı yoksa kendi kararı ile mi yerleştirdiğini sormuş, kendi kararıyla bunu yaptığını öğrenince Bedir köyünün en sonundaki kuyunun etrafına yerleşerek diğer bütün kuyuları düşmanın istifade etmemesi için kapatmayı önermiştir. Nitekim efendimiz bu görüşü uygun bulmuş ve orduyu Hubab’ın söylediği yere yerleştirmiştir. Keza benzer bir durum Hendek savaşı öncesinde de yaşanmış ve Hz. Peygamber Selmân-ı Fârisî’nin görüşünü değerlendirerek Medine etrafına hendekler kazılmasını emir buyurmuştur.²⁷

---

hadisi sened açısından zayıf olmasına rağmen anlam olarak sahihtir. Ancak burada bahsedilen ihtilâf, tefrikaya düşüren değil, ictihâdî konularda farklı çözüm yolları sunan ve böylece insanlara kolaylık sağlayan ihtilâftır. bk. Kutlay, Halil İbrahim, “Kashf al-Gummah, bi-takhreej hadith Ikhtilafu Ummaty Rahmah” (in Arabic), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, 2/1, (2004), 100, (81-104).

²⁶ Ali el-Haffif, *Esbâb-u ihtilâfi'l-fukaha*, (By: Dâru'l-Fikri'l-İslamî, ts.), 9, 10.

²⁷ Daha geniş bilgi için bk. Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, (İstanbul: Gonca Yayinevi, 1997),

Hız. Peygamber'in vefatı ile vahiy son bulduğu gibi vahyin tefsiri mahiyetindeki sünnetin vürûdu da son bulmuştur. Bu gelişmeler sahabe ile başlayıp tâbiîn ve sonraki fakîhler ile devam ederek günümüze kadar süregelen, ancak zaman zaman "tefrikaya" yol açan farklı görüş ve icthadların başlangıç noktasını oluşturmuştur. Hız. Peygamber'in bu günleri görerek ashabına bir yöntem sunduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Zira Hız. Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ne ile hüküm vereceğini sormuş, Muaz'ın Allah'ın Kitabı, onda bulamazsa Rasulünün sünneti ile onda da bulamazsa kendi reyî ile hükmedeceği cevabından memnun olmuştur.²⁸ Bu örnekliden hareketle sahabe, O'nun vefatından sonra ihtilâf ettikleri hususlarda Kur'ân'a müracaat etmiş, onda çözüm bulamazsa sünnete yönelmiştir. Sünnette de bulamazsa kendi reyleri ile icthad etmiştir.

Hız. Peygamber hayatta iken sahabe arasında da zaman zaman fikhî ihtilâflar meydana gelmiştir. Selâsil gazvesinde Amr b. As, cünüb olmuş ancak hava çok soğuk olduğu için gusül abdesti almamış ve teyemmüm yaparak sabah namazını kıldırmıştır. Medine'ye dönüp konuyu Hız. Peygamber'e intikal ettirdiklerinde Hız. Peygamber: "Ey Amr! Cünüp iken namaz mı kıldırdın?" diye sormuş, Amr da: "Ya Rasulallah, Allah'ın 'Kendinizi tehlikeye atmayın' âyeti (en-Nisa 4/29) ile amel ettim" demiştir. Bunun üzerine Hız. Peygamber gülmüş ve bir şey dememiştir.²⁹

Başka bir rivayette de iki sahabe bir yolculuğa çıkmışlardır. Yanlarında su bulunmamaktadır. Derken namaz vakti girmiş ve her ikisi de teyemmüm ederek namazlarını kılmışlardır. Sonra vakit çıkmadan suya ulaşma imkânı elde ettiklerinde ihtilâf etmişlerdir. Birisi su ile abdest alarak namazını tekrar kılmış diğeri ise teyemmüm ile kıldığı namazı yeterli görerek namazını iade etmemiştir. Döndüklerinde konuyu Hız. Peygamber'e sormuşlar, Hız. Peygamber, namazını iade etmeyene "sünnete isabet ettin" demiş, su ile abdest alarak namazını iade eden sahabeye de "sana da iki ecir vardır" demiştir.³⁰

Sahabe arasındaki ihtilâfın sebepleri arasında, bazen onların farklı bir ülkede veya seferde olmaları sebebiyle nâzil olan hükümden, bazen de Resulullah'ın verdiği hükümden haberlerinin olmaması sayılabilir. Böyle durumlarda sahabe, bazen ittifak etmiş bazen de ihtilâfa düşmüştür. Onlar, ihtilâflı konuları Allah Resulü'ne arz edip onun verdiği hükme gönül rızasıyla razı olmuş ve aralarındaki ihtilâfî sona erdirmişlerdir. Sahabenin kendi aralarında ihtilâf etmeleri, onlara icthad izni verilmesiyle de yakından alakalıdır.³¹

1/358, 391.

²⁸ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Beirut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Akziye", 11 (No: 3592).

²⁹ Alvânî, Taha Cabir, *Edebû'l ihtilâf fi'l İslam*, (Virginia: el-Ma'hedi'l-Âlemî fi'l-Fikri'l-İslamî, 1987), 36; Ali el-Hafif, *Esbâb-u ihtilâfî'l-fukaha*, 10.

³⁰ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 127, (No. 338).

³¹ Avcı, Aykut, "Fikhî İhtilâfların Tarihsel Gelişimi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8 (2015), 120.

2.2. Hulefâ-i Raşidîn Dönemi

İhtilâfın tefrikaya dönüşme sürecini Hz. Peygamber'in vefatına kadar götürmek mümkündür. Zira vahiy kesilmiş ve sünnetin vürudu sona ermiştir. Bunun yanı sıra, hilâfet meselesi³² özelinde vuku bulan tartışmalar, günümüze kadar sürecek köklü bir ihtilâfın meydana gelmesine de zemin hazırlamıştır. Esasen sahabeyi tefrikaya götüren bu ihtilâfın, ibadetler hususunda değil siyasi görüş ayrılıkları nedeniyle ortaya çıktığı açıktır. Ancak bu ihtilâf, ilerleyen süreçlerde itikâdi ve fikhî meselelerde de kendisine zemin bulmuş ve kardeşlik bağları zayıflamaya, ümmet bilinci sarsılmaya başlamıştır. Mezheplerin teşekkül sürecinde Ehl-i Sünnet ve Şia fırkalarının ortaya çıkışı, her ne kadar siyasi görüş ayrılıklarına dayanıyorsa da bazı sahabilerin Şia tarafından tekfir edilmesi, o sahabilerden gelen rivâyet ve ictihadları kabul etmemelerine yol açmış ve böylelikle fikhî birçok konuda Ehl-i Sünnet ile Şia mezhepleri arasında ihtilâflar meydana gelmiştir.

Hilâfet meselesi ekseninde sahabe nezdinde ortaya çıkan hassasiyetin farkında olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, hilâfetleri döneminde vukû bulan yeni meselelerde tek başlarına karar vermemişlerdir. Sahabenin ileri gelenlerini toplamış, onlarla istişâre etmiş, Hz. Peygamber'den bu hususta bir şey duyup duymadıklarını sormuşlardır. Hatta Hz. Ömer bu konuda Hz. Ebû Bekir'den bir şey intikal edip etmediğini de sormuştur. Tüm bu süreçlerden sonra bir hükme varmıştır.³³

Bu dönemde fikhî ihtilâfın henüz rahmet vasfını kaybetmediği görülmektedir. Örneğin, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Fatma arasında Fedek arazisinin Hz. Peygamber'in mirası olarak intikali hususunda vuku bulan ihtilâf,³⁴ gönül kırgınlığına yol açsa da hiçbir zaman siyasi bir muhalefete dönüşmemiş, tefrika vasfını kazanmamıştır.

Bu hususta bir diğer örnek de Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer arasında Hz. Peygamber'in vefatından sonra zekât vermek istemeyen kişilere müdahale edilmesi konusunda yaşanan ihtilâftır. Hz. Ebû Bekir, peygamberlik iddiasında bulunan Müseyleme'ye yakın duran bir grup üzerine yürümek istemiştir. Hz. Ömer ise Müseyleme konusunda aynı fikirde olmasına rağmen insanların zekât vermemelerinin onları dinden çıkarmayacağını savunmuş ve Hz. Ebû Bekir'e bu konuda muhâlefet etmiştir.³⁵ Yapılan istişareler sonucunda Hz. Ebû Bekir, hem Hz. Ömer'i hem de onun gibi düşünen sahabileri ikna ederek askeri müdahale başlatmıştır.

³² Daha geniş bilgi için bk. Algül, *İslam Tarihi*, 2/208-216.

³³ Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, *Esbâb-u ihtilâfî'l-fukaha*, 3. Basım, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010), 26.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsır (b.y., Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Farzu'l-Humus", (No. 3093); Daha geniş bilgi için bk. Uzun, Mustafa. "Fatma/Edebiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/223-224.

³⁵ Alvânî, *Edebû'l ihtilâf fi'l İslam*, 57-59.

Râşid halifeler, hükme isabet etmeyen fikhî ihtihadlarının düzeltilmesinden hak ve adaletin tesis edilmesi adına son derece memnun olmuşlardır. Örneğin, Hz. Ömer bir kişi ile olan davasında, alacaklının talebi üzerine hakemlik yaparak kendisi aleyhine hükmetmiş olmasına rağmen, Ebû Umeyye el-Şureyh'i (ö. 80/699) Kûfe'ye kâdı olarak tain etmiştir. Kendisine yazdığı mektupta Allah'ın kitabına ve Rasulullah'ın sünnetine göre hükmetmesini, orada delil bulamazsa kendi rey'i ile hükmetmesini tavsiye etmiştir. Keza Hz. Ali bizzat açtığı bir davada oğlu Hasan'ı şahit olarak göstermek istemiş ancak Kâdı Şureyh bunu uygun bulmayarak halifeye muhalefet etmiştir. Hz. Ali onu kâdılık görevinden azlettiyse de bir müddet sonra aylığına da zam yaparak tekrar görevlendirmiş ve "sen Araplar'ın en iyi kâdısın veya en iyi kâdılarından" diyerek onu taltif etmiştir.³⁶

İslam hukuk tarihine bakıldığında ihtilâfın, Hz. Peygamber ve sahabe döneminden günümüze kadar devam eden bir gelenek haline geldiği görülmektedir. Hz. Aişe'nin sahabe'ye itirazları³⁷, sahabe ve tâbiînin yukarıda birkaç örneğini zikrettiğimiz gibi kendi aralarındaki ihtilâfları bu hususta önemli örneklerdendir. Kuşkusuz sahabe ve sonraki nesillerin aynı fikhî mesele hakkında farklı kanaatlere varmalarının temel nedeni Kur'ân'ın hükme delâleti ile sünnetin sübût ve delâleti hususundaki ihtilâfları olmuştur.³⁸

Özellikle fakih sahabiler, ortaya bir mesele çıktığında kendi görüşlerini açıklamaktan geri durmamışlar, farklı görüşlere de müsamahalı davranmışlardır. Aralarında ihtilâf ettikleri meselelerde şûra neticesinde bir fikir birliği (icma) oluşmasına oldukça önem vermişlerdir. Bununla birlikte her yeni meselenin hükmünde icma oluşmasını da şart koşmamışlardır.

2.3. Müctehid İmamlar Dönemi

Müctehid imamlar ve mezheplerin teşekkül döneminde; istinbât metodlarının tespit edilmiş olması, fetihler, farklı kültürlerle etkileşim, hadis uydurma faaliyetlerinin artması vb. nedenlerle fikhî ihtilâf konuları da çeşitlenmiştir. Sahabenin referans aldığı Kitap ve sünnete ek olarak sahabe icmaı da delil olarak kullanılmaya başlanmıştır. Keza Ebû Hanîfe (ö. 150/767), kıyas ve istihsân yöntemlerini ortaya koyarken İmam Mâlik (ö. 193/808) ictihadda, Medine örfü, maslahat, sedd-i zerâi ve istihsân gibi delil ve yöntemleri esas almıştır. Daha sonra her iki mezhebin de fetva usullerini öğrenmiş olan İmam Şafîi (ö. 204/820) gelmiş ve *er-Risâle* isimli eseri ile hüküm çıkarma yöntemlerini ilk defa kayıt altına almıştır.³⁹

³⁶ Özen, Şükrü, "Kâdı Şureyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 24/120.

³⁷ Daha geniş bilgi için bk. Zerkeşi, Bedruddin, *el-İcâbe bi irâdi mâ istedrekethu Âişete ale's-sahabe*, thk. Said el-Afgânî, (Beirut: Mektebetu'l-İslâmî, 1970).

³⁸ Ali el-Haff, *Esbâb-u ihtilâfi'l-fukaha*, 21.

³⁹ Tarsûsî, Necmeddin İbrahim b. Ali, *Tuhfetü't-Türk fî mâ yecibü en yu'mele fi'l-mülk*, thk. Abdülkerim Muhammed el-Hamedâvi, (b.y. y.y., ts.) 1/22.

Bu dönemde fakîhler yoğun ilmî paylaşımlarda bulunarak imkân buldukça birbirlerinden istifade etmekten geri durmamışlardır. İmam Ebû Hanîfe ile İmam Mâlik'in sohbet ve tartışmaları, İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd'ın (Ebû'l-Leys) (ö. 175/791) yazışmaları, İmam Şâfiî'nin; İmam Mâlik ve İmam Muhammed'e, İmam Muhammed'in İmam Mâlik'e, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Şâfiî'ye talebe olmaları, bir ilim ailesi teşkil eden bu kişilerin imkân buldukça birbirlerinden istifade ettiklerini, doğruluğuna kanaat getirince rey ve delillerini değiştirmek suretiyle hakkın izhârına ve ilmin tekâmülüne çalıştıklarını göstermektedir.⁴⁰

Şâfiî'nin, *el-Üm* isimli eserini yazmadan önce İmam Muhammed'in *el-Asl* isimli eserini ezberlemiş olması⁴¹ ve İmam Muhammed'in İmam Mâlik'in *el-Muvatta* isimli eserini ezberleyerek nakletmiş olması⁴² Müctehid imamlar döneminde mezhepleşmenin henüz tekâmül etmediğini bilakis ilim taliblerinin mezhep taassubundan uzak olarak birbirlerinden istifade edebildiklerini göstermektedir. Şunu da ifade etmek gerekir ki; fikhî ihtilâflar üzerine bina edilmiş olan münâzara meclisleri ve karşılıklı yazılan reddiye ve mektuplar, kuru bir ihtilâf ve karşıt görüşü çürütme fonksiyonu icra etmemiş bilakis, en doğru hükme ulaşma gayreti olarak temâyüz etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin, "Benim ulaştığım en doğru hüküm budur. Her kim daha doğru bir hükümde bulunursa onun hükmünü alınız"; Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778), "İhtilâflı bir meselede senin gibi amel etmeyen kişiyi kınama" sözleri müctehid imamların fikhî ihtilâfları bir uygulama zenginliği olarak gördüklerini göstermesi açısından kayda değerdir.⁴³

Bu dönemde telif edilen eserlerin en bârız özelliği, müelliflerin ictihadlarını aklî ve naklî delillere dayanarak savunmaya çalışmalarıdır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki kullanılan dil ve uslûp son derece nâziktir. Temel hedef, hasmı altetmek değil, doğruyu açığa çıkarmaktır.⁴⁴

Ebû Hanîfe'nin, Hz. Peygamber'in gazâları ile ilgili görüşlerine reddiye olmak üzere Şam fakîhi İmam Evzâî'nin (ö. 157/774) telif ettiği esere bir reddiye yazan Ebû Yûsuf, bazı hususlarda Evzâî'nin görüşlerini kabul etmiştir. Oysa Ebû Hanîfe'nin öğrencisi ve onun temel görüşlerini benimseyen bir fakihidir. Hem Evzâî'nin hem de Ebû Yûsuf'un görüşlerini *el-Üm* isimli eserinde

⁴⁰ Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, 4. Basım, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 197.

⁴¹ Dağcı, Şamil, "İmam Şâfiî'nin Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi*, 32/2, (1996), 82.

⁴² Dağcı, Şamil, "İmam Şâfiî'nin Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri", 82.

⁴³ Başnefer, Said b. Abdulkâdir b. Sâlim, *Edebu'l-ihtilâf*, (b.y., y.y., ts.), 11.

⁴⁴ İmam Mâlik'in Leys b. Sa'd ile yazışması için bk. Abdulfettah Ebû Gudde, *İslam'da Tartışma Âdâbı*, 35-38; Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye yazdığı mektup için bk. Öztürk, Abdülvahap, *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2012), 109-117.

bir araya getiren Şâfiî, birçok konuda Evzâî'nin görüşlerini desteklemiş ancak bazı konularda Irak fakihlerinin görüşlerini benimsemiştir.⁴⁵ Bu ilmî anlayış, mezhep taassubunun ileri seviyelere ulaşmasına kadar böyle devam etmiştir.

Örneğin, Ebû Yusuf'un *İhtilâf-u Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* isimli eseri⁴⁶ mezhep taassubundan uzak bir suretle yazılmış ve en doğruya ulaşmayı hedefleyen mukayeseli eserler hicri 3. asrın sonlarına kadar telif edilmeye devam etmiştir. Bu çalışmaları, mukayeseli hukuka karşılık gelmek üzere hilâfiyat veya ilmu'l-ihtilâf olarak isimlendirmek de mümkündür.⁴⁷

Diğer taraftan bu dönemde yapılan ilmî münazaraların bir görüşe sempati duyma ve o görüşü savunmak için yapılması, bir mezhebe taassupla bağlanma tehlikesini barındırmıştır. Nitekim bu dönemi takip eden taklid devrinde yapılan münâzaralar, daha çok kendi mezhebinin haklılığını ortaya çıkarmak için bir savunma psikolojisi içerisinde yapılmıştır.⁴⁸

2.4. Mezhepleşme Süreci ve Sonraki Dönemler

Hicri 3. asırda ictihad devam etmekle birlikte zayıflamıştır. Bu dönemde fakihler kendilerinden öncekilerin eserleri ve usûl esasları üzerinde çalışmaya ve tahriçler ortaya koymaya başlamışlardır. Bununla birlikte taklid ruhu henüz inkişaf etmemiştir.⁴⁹ Zira mezhep imamları öğrencilerini ictihad etmeye teşvik etmişlerdir. Keza mezhep taassubu henüz yerleşmemiştir. Bu dönemde birçok fakihin bağlı bulunduğu mezhebin kurucu imamına muhalefet ettiğini ve hatta mezhep değiştirdiğini görmek mümkündür. Örneğin Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) yirmili yaşlara kadar Şâfiî iken Hanefi mezhebine intikal etmiş, ancak bazı meselelerin hükmünde Hanefi imamlarına da muhalefet ederek özgün ictihadlar ortaya koymuştur. Onun ibadetler ile ilgili 26 meselenin hükmünde Hanefi mezhebi kurucu imamlarının her üçüne birden muhalefet ettiği görülmektedir.⁵⁰

İbn Haldûn, ilm-i hilâfın bir ilmî disiplin olarak ortaya çıkma sürecini şöyle hikâye etmektedir:

“Müctehid imamların şerî delillerin kabulü ve onların yorumlanması hususundaki farklı kanaatleri, aralarında fikhî meselelerin hükmü hususunda ihtilâf etmelerine neden olmuştu. Müctehid imamlardan bir müddet sonra başlayan tak-

⁴⁵ Şâfiî, *el-Üm*, 9/171-277. Şâfiî'nin Evzâî'nin görüşlerini isabetli bulduğu örnekler için bk. 175, 183, 275. Şâfiî'nin Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un görüşlerini isabetli bulduğu örnekler için bk. 253, 254, 271.

⁴⁶ Ebû Yusuf, Yakup b. İbrahim el-Ensârî, *İhtilâf-u Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, tsh. Ebû'l-Vefâ el Afgânî, (b.y., Matbaatu'l-Vefâ, 1357).

⁴⁷ Özen, “Hilâf”, 27/528.

⁴⁸ Avcı, *Fikhî İhtilâfların Tarihsel Gelişimi*, 127.

⁴⁹ Alvânî, *Edebü'l ihtilâf fi'l İslam*, 135.

⁵⁰ Daha geniş bilgi için bk. Atcı, İsa, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin İbadetler ile İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhalif Görüşleri*, (Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi, 2018).

lid sürecinde fakihler bağlı buldukları imamların görüşlerini savunma, güçlendirme ve karşı tarafa kabul ettirme düşüncesi ile usûl ilmini öğrenmeye başladılar. Oysa müctehid imamlar usûl ilmini şerî delillerden hüküm çıkarmak için öğrenmiş ve bu amaçla öğrenmeye teşvik etmişlerdi. Fakihlerin kendi doğrularını hararetle savunma çabası aralarında çetin münazaralar yapmalarına da neden oldu. Hükmünde ihtilâf edilen fikhî meselelere “hilâfiyât” ismi verildi. İlm-i hilâf bu meselelere bina edilerek ortaya çıktı.”⁵¹

Bu bağlamda cedel, münakaşa ve karşıt görüşü çürütme üzerine bina edilen hilâfiyatın ortaya çıkış tarihinin özgün icthadların yerini taklide bıraktığı, taassubun arttığı ve işin tahrîciden öte gitmediği zamanlara rastladığını söylemek yanlış olmasa gerektir.⁵²

Hicri 4. asırdan sonra, icthad yerini taklide bırakmaya başlamıştır. Fakihler yeni bir meselenin hükmü konusunda kendilerinden önceki fakihlerin eserlerine bakmaya ve farklı görüşler arasında tercihte bulunmaya meyletmişlerdir. Mezhep taassubu bu dönemde daha da yerleşmeye başlamıştır. *İhyâ-u ulûmiddin* adlı eserinde konuya değinen Gazzâlî durumu şöyle özetlemektedir:

“Hz. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn dönemlerinde ortaya çıkan fikhî meseleler Hz. Peygamber hayatta iken onun rehberliğinde, vefatından sonra ise nass, istişare ve icthad ile çözülmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Râşid Halifeler fakih sahipleri ile istişare etmekten geri durmamışlardır. Ancak hilâfetin saltanata evrilmesi ile fikh bilgisi yetersiz olan kişiler halife olmaya başladı. Bu halifeler, ilim sahibi fakihleri başta kadâ olmak üzere devlet nezdinde görevlere getirmek istediler. Ancak bu fakihler, idarecilerin yanında yer almak suretiyle onların siyasetlerine ortak olmak istemediler. Adaletle hükmetmelerine izin verilmeyeceğinden endişe ettiler. Hal böyle olunca, bu makamlara erişmek isteyen ilmî seviyeleri yeterli olmayan kişiler, fikh öğrenmeye ve verdikleri fetva ve eselerle hükümdarların gözüne girmeye çalıştılar. Böylece ilim değerini yitirmeye başladı. Fakihler aranan konumda iken arayan ve bulmak için türlü çabalar sarfeden konuma düştüler. Bazı fakihler bu meyillerini zamanla hırs haline dönüştürdüler. Hükümdarların mezhep tercihleri fakihler arasında çetin münazaraların yapılmasına, özellikle Hanefî ve Şafî mezhepleri revaçta iken Malikî ve Hanbelî mezheplerinin görüşlerinin ihmal edilmesine yol açtı. Bu durum tabî olarak Müslümanların birlik ve kardeşliğinin zedelenmesine de yol açtı.”⁵³

İmam Gazzâlî'nin tespitlerinden de anlaşıldığı gibi, ihtilâfın bir diğer vechesini ise hukuk siyaset ilişkilerinde görmek mümkündür. Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra siyasi iradenin hukuka aykırı tasarrufları umerâ ile fukahâ arasında bazı ihtilâfların yaşanmasına yol açmış, bu tür tasarrufları onaylamayan ve verilmek istenen resmi görevleri kabul etmeyen fakihlerin siyasi baskı altına alınmasına, zulüm ve işkencelere maruz kalmalarına neden olmuştur.

Fikhî meseleler ekseninde vukû bulan bir diğer ihtilâf ise Ehl-i Sünnet

⁵¹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (Mukaddime)*, 577, 578.

⁵² Özen, “Hilâf”, 27/530.

⁵³ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâ-u ulûmi'd-din*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/41, 42.

mezhepleri ile Şîî mezhepleri arasında meydana gelmiştir. Ancak bu iki grup arasında cereyân eden fikhî ihtilâflar daha derin olmuştur. İtikâdi ihtilâflar bu iki kutba mensup Müslümanların kalplerini birbirlerine karşı soğuturken, fikhî alanlarda temel meseleler üzerinde meydana gelen görüş ayrılıkları, meseleyi birbirlerinin arkasında namaz kılmamaya kadar götürmüştür. Örneğin, mut'a nikâhını dört ehl-i sünnet mezhebi ittifakla caiz görmeyen Caferi mezhebi bunu caiz görmüştür. Keza abdest alırken ayakların meshedilip edilemeyeceği konusunda da ihtilâf edilmiştir. Dört ehl-i sünnet mezhebi abdest alırken ayakların yıkanmasını şart koşarken Caferiler ayakların meshedilmesini yeterli görmüş yıkanmasını gerekli görmemişlerdir.⁵⁴

Sonuç olarak, bu dönemde itikâdi meseleler üzerinde meydana gelen ihtilâflar zaman zaman “tekfir” e kadar giderken, fikhî konular etrafında vukû bulan ihtilâflar mezhepleri doğurmuş, bir süre sonra da ne yazık ki mezhep mensubiyeti “taassub”a evrilmiştir.

İslam düşünce tarihinde tartışma ve eleştiriye verilen önem, Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Osmanlı medreselerinde cedel ve hilâfa dâir derslere ayrıca önem verilmiştir. Medrese öğrencilerinin ihtilâf ahlâkını öğrenmeleri için özel çabalar sarfedilmiştir.

“Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *Miftahu's-saâde* isimli eserinde; ders konularını karşılıklı münazara etmeyi, görüş alışverişini ve birlikte ders çalışmayı öğrencilerin görevleri arasında saymıştır. Tartışmanın amaçları ve tartışma adâbı üzerinde de duran Taşköprizâde'ye göre tartışma, galip gelmek, karşısındakini alt etmek, utandırmak vb. amaçlarla gerçekleştirilmemeli bilakis hakikate ulaşma amacı taşımalıdır. Zira böyle olmayan bir tartışma dinen de sakıncalıdır. Böyle bir tartışmadan olumlu bir sonuç da alınmaz. O'na göre tartışmada düşünceli, hoşgörülü ve insafli olmak gerekir. Zira münazara istişareye mebni olmalıdır. İstişare, hakikate ulaşma çabasının bir sonucudur. Bu da aklı selim ve kalb-i selim ile mümkündür. Tartışmada hileye başvurmak, ancak karşı tarafın başvurması halinde caiz olabilir. Taşköprizâde, güzel bir münazaranın tek başına ders çalışmaktan daha verimli olduğunu da ifade etmiştir.”⁵⁵

Osmanlı medreselerinde eleştirel düşünceye karşı çıkılmamış bilakis eleştirinin usûl ve adâbı öğretilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda adâbu'l-bahs, ilmu'n-nazâr, ilmu'l-hilâf, ilmu'l-cedel ve ilmu'l-münâzara isimleri ile farklı dönemlerde farklı isimlerle dersler okutulmuştur. Bu konuda eser yazan Taşköprizâde gibi Osmanlı âlimleri bu ilimlerin içerikleri hakkında da bilgiler vermişlerdir.⁵⁶

İslam dünyasında 14. yüzyılda, Şemseddin es-Semerkandî, *er-Risâle fî âdâbi'l-bahs* isimli eserini telif etmiştir. Semerkandî'yi Adûduddin el-Îcî (ö.

⁵⁴ Ali el-Hafif, *Esbâb-u ihtilâfi'l-fukaha*, 54.

⁵⁵ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/34, 35.

⁵⁶ Çaldak, Süleyman, “Taşköprizâde'nin Mevzû'âtı'l-Ulûm'undaki İlimler Tasnîfi Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2 (Elazığ, 2005), 124; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, 1/280-283.

756/1355), Cürçânî (ö. 816/1413), Taşköprîzâde ve İsmail Gelenbevî (ö. 1205/1791) gibi âlimler takip etmiştir. Semerkandî, risâlesinde tartışma adâbını bütün ilimlere uygulanabilecek evrensel bir disiplin olarak değerlendirmiştir. Münâzaraya müstakil olarak ilk defa yer veren müelliflerden birisi de Molla Lütî' dir (ö. 900/1495). *er-Risâle fi'l-ulûmi's-şer'iyye ve'l-arabiyye* adlı eserini bu alanda telif etmiştir.⁵⁷

Osmanlı döneminde 15. asrın sonlarında başlayarak 19. asrın sonlarına kadar devam eden ilmî hareketlilik içerisinde, bu alana ait eserlerde de telif çalışmalarının yoğun olduğu görülmektedir. Bu ilmî hareketlilikte, Fatih döneminde ulema nezdinde vuku bulan ilmî tartışmaların, Kâdîzâdeliler hareketi ile yükselen selefi akımın ve modernleşme çalışmaları ile klasik eserlerin Türkçeye çevrilme çabalarının etkili olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁸

İslam hukukçuları arasında cereyan eden ihtilâflar, tarihsel süreç içerisinde her zaman nezâket uslûbu ile gerçekleşmemiş, zaman zaman sert bir uslûbun kullanıldığı da olmuştur. Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480)⁵⁹, azâd edilmiş köle ile aslen hür kadının evliliğinden olma çocuğun velâyeti ile ilgili telif ettiği *er-Risâle fi'l-velâ* adlı eseri ve Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488)⁶⁰ bu risâle üzerine aynı isimle yazdığı reddiye (*er-Risâle fi'l-velâ*), kullanılan dil ve uslûbun sertliğini ve aynı zamanda Osmanlı döneminde özgür düşüncenin, hilâf ve reddiye kültürünün ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından önemlidir. Molla Gürânî, reddiye olmak üzere kaleme aldığı bu risalesinde Molla Hüsrev'i ağır bir dille eleştirmiştir. Bu eleştiri üzerine Molla Hüsrev, Molla Gürânî'nin eleştirilerine cevap olmak üzere bir risale daha kaleme almış ve aynı sertlikte cevaplar vermiştir.⁶¹

⁵⁷ Büyükdinç, Nesibe Feyza, *Osmanlı Medreselerinde Bir Öğretim Metodu Olarak Münâzara ve Ahmet Cevdet Paşa'nın Âdâb-ı Sedâd Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, (2007), 25.

⁵⁸ Kömbe, İlker, "Osmanlı-Türk düşüncesinde münâzara ilmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevî adlı eseri", *Divan İlmî Araştırmalar*, 20/1 (2006), 122, 123.

⁵⁹ Fatih Sultan Mehmed devrinin önde gelen âlimlerinden olan Molla Hüsrev, kazaskerlik, Edirne ve İstanbul kâdılıkları görevlerinde bulunmuştur. Telif ettiği eserler asırlarca medreselerde okutulmuştur. bk. Koca, Ferhat, "Molla Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları. 2005), 30/252.

⁶⁰ Molla Gürânî, Fatih Sultan Mehmed'in hocası olup sırasıyla; kazaskerlik, Bursa kâdılığı, İstanbul müftülüğü ve şeyhyıslamlık görevlerinde bulunmuştur. (bk. Yaşaroğlu, M. Kamil, "Molla Gürânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/249-250.

⁶¹ Molla Gürânî bu risaleyi okuduktan sonra yazdığı reddiyede kullandığı dil oldukça serttir: "Fuzalâdan bazılarının "velâ sebebiyle miras" meselesi hakkında yazdıkları bir risâleye vâkıf olduk. Bu risâlede yazar günümüz ulemâsını doğru yoldan ayrılmakla suçlamakta ve kendini onlardan üstün görmekte olup boş kuruntu çöllerinde bulunduğunu ve her yazdığı satırın hata ve dikkatsizliklerle doludur." Molla Hüsrev'in bu uslûba karşı kullandığı cümleler de aynı sertliktedir: "Risâlenin ifadelerini rekâket ve zayıflıkla ma'lûl görmesi onun (Molla Gürânî'nin) kötü karakterinden kaynaklanmaktadır. Tıpkı b.k böceğinin yellenme kokusunu güzel bulurken, gül, misk ve anber kokularını çirkin bulması ve diğer güzel kokulardan nefret etmesi gibi." bk. Özer, Hasan "Molla Hüsrev'in er-Risâle fi'l-Velâ'sı, Molla Gürânî'nin Reddiyesi ve Molla Hüsrev'in Cevabı: Tahkikli Neşir", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (2010), 24/175, 176.

Bu konuda bir diğer örnek de Birgivî'nin (ö. 981/1573) Şeyhulislam Ebüssuûd efendi'ye (ö. 982/1574) karşı yazdığı reddiyelerdir. Para vakfının câiz olmayacağı kanaatinde olan Birgivî, İmam Züfer'in görüşüne ve örfeye dayanarak bu tür vakıfların caiz olduğuna hükmeden Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'ye ve aynı görüşte olan Kâdı Bilâlzâde'ye reddiye olmak üzere *İnkâzu'l-hâlikîn*, *İkâzü'n-nâimîn*, *İfhâmü'l-kâsırîn* ve *es-Seyfu's-sârim* isimli risâleleri yazmıştır.⁶²

Bu risâlelerin Şeyhulislam'a karşı yazılmış olması, dönemin düşünce ve ifade özgürlüğü konusunda ulaştığı yüksek seviyeyi göstermesi açısından da kayda değerdir. Bununla birlikte aynı dönemlerde nazâr, cedel ve hilâf ilimleri, ilim talimleri nezdinde eski önemini yitirmeye başlamış hatta bazı öğrencilerin cedel, hilâf ve münâzara arasındaki farkı bile bilmedikleri tespit edilmiştir.⁶³ Ancak her şeye rağmen tahlil ve tenkide dayalı tartışma geleneği, İslam düşünce tarihinde olduğu gibi Osmanlı eğitim sisteminde de devam ettirilmiştir. Medreselerde adâbu'l-bahs, münâzara, cedel, hilâf vb. isimlerle okutulan bu derslerde Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi İslam âlimlerinin meşhur eserleri mütalaâ edilmiştir. Bu gelenek Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir.

Son dönem Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir yeri olan Dârülfünûn'un Ulûm-u Şerfiyye Şubesi'nde 1912 yılından itibaren ilm-i hilâf dersleri ayda 4 ders olmak üzere Fıkıh Grubu dersleri arasında verilmeye başlanmış, sınavları usûl-i fıkıh dersleri ile birlikte yapılmıştır. Bu dersi *İlm-i hilâf* isimli bir eseri de bulunan İzmirli İsmail Hakkı vermiştir. Ne var ki bu ders uzun ömürlü olamamıştır. Nitekim 2 yıl sonra 1914-1915 eğitim öğretim yılında Dârülfünûn'a bağlı olan Ulûm-u Şerfiyye Şubesi'nin kapatılması ile *ilm-i hilâf* dersi günümüze kadar bir daha okutulmamıştır. 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhîd-i Tedrisât Kanunu gereğince Dârülfünûn bünyesinde tekrar İlahiyat Fakültesi kuruldu ise de müfredatta ilm-i hilâf dersine yer verilmemiştir.⁶⁴ Günümüzde de ülkemizde İslam ilâhiyatı alanında eğitim veren fakültelerde mantık dersini ayrı tutarsak bu içerikte bir ders verilmemektedir.

3. BU ALANDA TELİF EDİLEN BAZI ÇALIŞMALAR

İslam hukuk tarihine bakıldığında; müctehid imamlar tarafından da fikhî ihtilâfları konu edinen eserler telif edilmiş olmakla birlikte Hanefî fakîh Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Te'sîsu'n-nazar* isimli eserinin bu alanda telif edilen ilk eser olduğu kabul edilmektedir.⁶⁵ Ancak bu, Debûsî'den

⁶² Yüksel, Emrullah, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/191-194; Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Güney, Necmettin, "Osmanlı'da Para Vakfı Uygulamasına Güçlü bir İtirâz: İmam Birgivî'nin Para Vakfı Aleyhindeki Görüşleri", *Mütefekkir*, 6/11 (2019), 13-32.

⁶³ Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, 1/283.

⁶⁴ Öktem, Ülker, "Dârülfünûn'da Hilâfiyyât", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8/8 (1997), 207-210.

⁶⁵ İbn Hallikân, Ebû Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-*

önce eser verilmediği anlamına da gelmemektedir. Hatta Debûsî'den önce bu ilimle alakalı pek çok eser kaleme alınmıştır.⁶⁶

Debûsî'den önce hilâf alanında telif edilmiş eserler arasında İmam Şafiî'nin *el-Üm'ü*, Ebû Yusuf'un (ö. 182/798), *İhtilâf-u Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ'sı*, İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *İhtilâfu'l-fukahâ'sı*, İbnu'l-Münzir'in (ö. 318/930), *el-İsrâf alâ mezhebi ehli'l-ilm'i*, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *İhtilâfu'l-ulemâ'sı* ve Ebû'l-Hasen el-Kudurî'nin (ö. 428/1037) *et-Tecrîd'i* zikredilebilir.

Hilâf/ihtilâf türünde yazılan eserler incelendiğinde; bazı hilâf eserlerinin sadece ihtilâflı usûl meselelerine yer verirken bazı hilâf eserlerinin ise ihtilâflı fûru' meselelerini işledikleri görülmektedir. Konuyla ilgili literatür, sadece meselelerin delillerinin verildiği hilâf eserleri, mezhep görüşlerinin savunulup karşı görüşlerin eleştirildiği hilâf eserleri ve mezhebe bağlı olmaksızın müellifin tercihlerde bulunduğu hilâf eserleri şeklinde farklılık arz etmektedir. Keza bazı eserler nass içerikli telif edilmişken bazıları rey içerikli diğer bazı eserler ise, nass ve rey içerikli delillendirmeler üzerinden telif edilmiştir.⁶⁷

İslam hukuk tarihinde bu konuda telif edilen eserlerden bir kısmını kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. Ebû Yusuf, Yakup b. İbrahim el-Ensârî, (ö. 182/798), *İhtilâf-u Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*.
2. Şafiî, Muhammed b. İdris (ö. 204/819), *el-Üm*, müctehidlerin ihtilâflarına çok geniş bir yer vermiştir. İhtilâfları naklettiği bazı bölümleri şunlardır: a) İhtilâfu Mâlik ve Şafiî b) er-Reddu alâ Muhammed b. Hasan c) Kitab-u Siyeri'l-Evzâî d) İhtilâfu Ali ve Abdullah İbn Mesûd.
3. Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr (ö. 294/907), *İhtilâfu'l-fukahâ*.
4. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *İhtilâfu'l-fukahâ*.
5. İbnu'l-Munzir (ö. 318/930), *el-İsrâf alâ mezâhib-i ehli'l-ilm*.
6. Tahâvî, Ebû Cafer, Muhammed b. Selâme (ö. 321/933), *İhtilâfu'l-ulemâ*.

a'yân ve enbâi ebnâi'z-zaman. thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sâder, ts.) 3/48; Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyer-u a'lâmi'n-nübelâ*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 8: 193; Taşköprizâde, *Miftahu's-saâde*, 1/284.

⁶⁶ Zeydan, Abdülkerim, "Hilâf İlmî ve İslam Hukukçularının Hukukî İhtilâflarının Sebepleri", çev. Abdullâh Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1999), 3/273; Debûsî konusunda ki görüşlerin tahlili için bk. Özen, "Hilâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/533.

⁶⁷ Bilik, Abdurrahim, "Hilaf Literatürü İçin Bir Taksim Önerisi", *Usûl İslam Araştırmaları*, (2018), 30/109-119; Bu alandaki literatür hakkında daha geniş bilgi için bk. Çubukcu, Esma, "İhtilâfu'l-Fukahâ Eserleri Üzerine İnceleme", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (Güz 2018), 471, 472.

7. Bâhilî, Muhammed b. Muhammed eş-Şafii (ö. 321/933), *İhtilâfu'l-fukahâ*.
8. Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed (ö. 373/983), *Muhtelifu'r-rivâye*.
9. Kudurî, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Muhammed (ö. 429/1038), *et-Tecrîd*.
10. Debûsî, Ebû Zeyd, (ö. 430/1039), *Tesîsu'n-nazar*.
11. Saymerî, Hüseyin b. Ali, (ö. 436/1045), *Kitâb-u Mesâili'l-hilâf fi usûli'l-fikh*.
12. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-âsâr*.
13. Beyhakî, (ö. 458/1066), Hüseyin b. Ali, *el-Hilâfiyyât beyne's-Şafîi ve Ebî Hanîfe*.
14. Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî (ö. 460/1067), *Kitâbu'l-Hilâf*.
15. Şirazî, Ebû İshâk, (ö. 476/1083), *en-Nüket fi'l-Mesâili'l-Muhtelif fi'hâ beyne's-Şafîi ve beyne Ebî Hanîfe*.
16. Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik (ö. 478/1085), *el-Esâlîb fi'l-hilâfiyyât*.
17. Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer, (ö. 489/1096), *el-İstilâm fi'l-hilâf beyne'l-imâmeyn eş-Şafîi ve Ebî Hanîfe*.
18. Kaffâl eş-Şâşî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 507/1113), *Hilyetu'l-ulemâ fi ma'rifet-i mezâhibi'l-fukahâ*.
19. Zemahşerî, İbn Ömer, (ö. 538/1144), *Ruûsu'l-mesâil*.
20. Kâsânî, Ebû Bekr Alauddin b. Mesud (ö. 587/1193), *el-Bedâiu's-sanâ'i fi tertîbi's-şerâi'*.
21. İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Hafîd (ö. 595/1201), *Bidâyetu'l-müctehid ve nihâyetu'l-muktesîd*.
22. İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1232) *el-Muğnî*.
23. Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî (ö. 702/1303), *er-Risâle fi âdâbi'l-bahs*.
24. İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946), *İlmu'l-hilâf*.
25. Abdurrahman el-Cezîrî (ö. 1941), *el-Fikh-u alâ mezâhibi'l-erbaa*.
26. Muhammed Said Ramazan el-Bûtî (ö. 2013), *Fıkhu'l-mukâren*.
27. Muhammed Ali es-Sâiyis, *Mukâranetü'l-mezâhib*.
28. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*.
29. Yunus Vehbi Yavuz, *Mukayeseli İslam Hukuku*.

SONUÇ

Hız. Peygamber ve sahabe döneminden günümüze kadar fikhî ihtilâflar her dönemde olagelmıştır. Bazen usûl konularında bazen de fûru meselelerde ihtilâf edilmiştir. Ancak Hız. Peygamber döneminden hicrî 4. asra kadar ortaya konan görüş farklılıkları İslam ümmetine uygulama kolaylığı sağlamış, tefrikaya yol açmamıştır. Söz konusu görüşler kayda alınarak muhafaza edilmiştir.

Bu bağlamda, İslam hukuk tarihine bakıldığında hilâf/ihtilâf türü eserlerin çokça telif edildiği görülmektedir. Kuşkusuz mezhebi yüceltme ve mezhebin görüşlerini savunma amacıyla kaleme alınan eserler olmakla birlikte, esasen bu türde birçok eserin telif edilmesinin temel amacı, erken dönem fakîhlerin görüş ve ictehadlarını sonraki nesillere aktarma düşüncesi olmuştur. Fakîhlerin ihtilâflarını bilmek ilim talebesinin öncelikli ödevleri arasında zikredilmiş, müctehid olmanın temel şartlarından kabul edilmiştir. Bu bakış açısı ve ihtilâfa verilen önem bu alanda pek çok eser telif edilmesine vesile olmuştur.

İslami ilimlerin tedvin dönemine girmesiyle birlikte tabiî olarak ortaya konulan görüşlerin müdafaa edilmesi ve muhâlif görüşlerin eleştirilmesi süreci başlamıştır. Özellikle İmam Evzâî (ö. 157/774), İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798), İmam Muhammed (ö. 189/805), İmam Şâfiî (ö. 204/819) gibi fikhî alanında eser telif eden ilk müelliflerin eserleri günümüze kadar ulaşan bu türün ilk örnekleri olmuştur.

İslam düşünce tarihinde zengin bir literatüre sahip olan ihtilâf kültürü Osmanlı medreselerinde de önemli bir yer tutmuştur. Eleştirel düşünce, ilmin gelişmesine ve dinamik kalmasına vesile olduğu gibi fikhî sorunların çözümüne de katkı sunmuştur.

Fakîhlerin fikhî meseleler hakkında ortaya koydukları görüşleri ve bu görüşlerine mesned kıldıkları delilleri bilmek, ortaya çıkan yeni meselelerin dinî hükmünü tespit etme ve bu sorunları çözme noktasında önemli katkılar sunacaktır. Günümüz dünyasında karşılaştığımız sorunların çözümünde güncel ictehadlarda bulunmak ve özgün fetvalar vermek kuşkusuz büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte böylesi yeni ictehad ve fetvaların zeminini şerî deliller ve sâbık ulemânın muhtelif görüş ve tespitleri oluşturmalıdır. Bu bağlamda geleceğe ışık tutabilmek için geçmişten de enerji alınması gerektiğini izaha gerek yoktur. Yoksa geçmiş müctesebâtı yok sayarak sağlıklı hükümler ortaya koymak ve güncel fikhî sorunları çözmek mümkün olmayacaktır.

Taâssup, cehâlet ve hevâdan uzak olarak vukû bulan fikhî ihtilâflar, toplumun sorunlarına çözüm üretme noktasında her zaman zengin bir veri sunmuştur. Hız. Peygamber'in ifadesi ile "rahmet" olma vasfını tarihsel süreç içe-

risinde daima üzerinde taşımış olan fikhî ihtilâf, günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Burada şunun altını çizmekte fayda vardır; cehâlet, taassup, önyargı ve hırs gibi duygular, âdâb ve nezâketten uzak bir usûlpla ortaya konan ihtilâf ve reddiyeler, İslam ümmeti arasında ki kardeşlik bağlarını ve ümmet olma bilincini zayıflatmıştır, zayıflatmaya da devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulfettah Ebû Gudde. *İslam'da Tartışma Âdâbı*. çev. Meryem Hanan Mergen. By: Meâric Kitap, 2016.
- Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. *Esbâb-u ihtilâfî'l-fukaha*. 3. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010.
- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1997.
- Ali el-Hafîf. *Esbâb-u ihtilâfî'l-fukaha*. By: Dâru'l-Fikri'l-İslamî, ts.
- Alvânî, Taha Câbir. *Edebu'l-ihtilaf fi'l-İslam*. Virginia: el-Ma'hedi'l-Âlemî fi'l-Fikri'l-İslamî, 1987.
- Atcı, İsa. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin İbadetler ile İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Avcı, Aykut. "Fikhî İhtilâfların Tarihsel Gelişimi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8/8 (2015), 119-132.
- Başnefer, Said b. Abdulkâdir b. Sâlim. *Edebu'l-ihtilâf*. b.y., y.y., ts.
- Bilik, Abdurrahim. Hilaf Literatürü İçin Bir Taksim Önerisi. *Usûl İslam Araştırmaları*, 30 (2018), 109-119.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsır. "8 Cilt". b.y., Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Büyükdinç, Nesibe Feyza. *Osmanlı Medreselerinde Bir Öğretim Metodu Olarak Münâzara ve Ahmet Cevdet Paşa'nın Âdâb-ı Sedâd Adlı Eseri*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Çaldak, Süleyman. Taşkoprizâde'nin Mevzû'âtü'l-ulûm'undaki İlimler Tasnîfi Üzerine. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15/2. Elazığ, (2005), 115-146.
- Çubukcu, Esmâ. İhtilâfu'l-fukahâ Eserleri Üzerine İnceleme. *e-makâlât* www.emakalat.com ISSN 1309-5803. *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11: 2 (Güz 2018), 471-484. *Journal of Islamic Sects Research* 11: 2 (Fall 2018), 471-484.
- Dağcı, Şamil. İmam Şafî'nin Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlimindeki Yeri, *Diyanet İlmî Dergi*, 32/2, (1996), 69-127.
- Demir, Halis. Hanefî Mezhebinde Hilâf Literatürü. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 29/2 (Aralık 2015), 111-146.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *Mu'cemu'l-mekâyîsu fi'l-Luga*. thk. Şehabeddin Ebû Amr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994, 327-329.
- Ebû Yusuf, Yakup b. İbrahim el-Ensârî. *İhtilâf-u Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. ts., Ebû'l-Vefâ el Afgânî. b.y., Matbaatu'l-Vefâ, 1357.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. Ensar y.y., 4. Basım, İstanbul, 2013.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakûp. *Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Muessesetu'r-

Risâle, 2005.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ-u ulûmi'd-din*. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, ts.
- Güney, Necmettin. "Osmanlı'da Para Vakfı Uygulamasına Güçlü bir İtirâz: İmam Birgivî'nin Para Vakfı Aleyhindeki Görüşleri". *Mütefekkir*. 6/11 (2019), 13-32.
- İbn Haldûn. Abdurrahman. *Tarihu İbn Haldûn (Mukaddime)*, Dîvânü'l-mübteda ve'l-haber fî tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsarahüm men zevî's-şe'ni'l-ekber. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.
- İbn Hallikân. Ebû Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru's-Sâder, ts.
- İbnu'l-Muvakkıt. Abu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed el ma'rûf bi İbn Emîru'l-Hâc. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İsfahânî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed. Ebûssenâ Şemseddin. *Beyânu'l-muhtasar şerhu Muhtasar-i İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Muzhir Bek. Suud: Dâru'l-Medenî, 1986.
- Karaman, Hayrettin. *İslam Hukuk Tarihi*. 4. Basım, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*. Dâru İhyâit-türâsi'l-Arabî. Beyrut: y.y., ts.
- Koca, Ferhat. "Molla Hüsrev". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/252-254. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Koçinkağ, Mansur. Şemseddin el-İsfahânî'nin (ö. 688-1289) Hilâf İlmine Dair Yazma Eserinin İncelenmesi. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 11. (2017), (187-196).
- Kömbe, İlker. Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevî Adlı Eseri. *Divan İlmi Araştırmalar*: 20 (2006/1), (119-167).
- Kutlay, Halil İbrahim. Kashf al-Gummah, bi-takhreej hadith Ikhtilafu Ummatı Rahmah (in Arabic). *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*. 2: 1, (2004), (81-104).
- Özen, Şükrü. "Hilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/527-538. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Özen, Şükrü. "Kâdi Şureyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/119-121. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Özen, Şükrü. "İhtilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/565-568. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Özer, Hasan. Molla Hüsrev'in er-Risâle fi'l-velâ'sı. Molla Gürânî'nin Reddiyesi ve Molla Hüsrev'in Cevabı: Tahkikli Neşir. *İslâm Araştırmaları Dergisi*: 24, (2010), 173-207.
- Öztürk, Abdülvahap. *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2012.
- Râgıp el-İsfahânî. *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebi Bekr. *Tertîbu'l-ulûm*. thk. Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 1988.
- Şafîî, Muhammed b. İdris. *el-Üm*. thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib. b.y., Dâru'l-Vefâ, 2001.
- Tarsûsî, Necmeddin İbrahim b. Ali. *Tuhfetü't-Türk fî mâ yecibü en yu'mele fi'l-mülk*. thk. Abdülkerim Muhammed el-Hamedâvi. b.y., y.y., ts.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sâde ve mesâbihu's-siyâde fî mevzuâtî'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1985.
- Teftâzânî, Sadeddin Mesud b. Ömer. *Şerhu't-telvîh ale't-Tavzîh*. Mısır: Mektebetü

Sabîh, ts.

- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfû ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm*. Beyrut: Mektebeti Lübnân Nâşirun, 1996.
- Uzun, Mustafa. "Fatıma/Edebiyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/223-224. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Ülker, Öktem. "Dârulfünûn'da Hilâfiyyât". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 8: 08 (1997), (205-219).
- Yaşaroğlu, M. Kamil. "Molla Gürânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/248-250. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Yüksel, Emrullah. "Birgivi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/191-194. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Siyer-u a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed. *Esâsü'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil Suved. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkeşi, Bedruddin. *el-İcâbe bi irâdi mâ istedrekethu Âişete ale's-sahâbe*. thk. Said el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1970.
- Zeydan, Abdulkirim. *Hilâf İlmi ve İslam Hukukçularının Hukuki İhtilaflarının Sebepleri*. çev. Abdullah Kahraman. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: 3 (1999), (273-290).